

ПАМ'ЯТКИ ДАВНИНИ до 1000 – ліття Лубен

Лубенщина віддавна – це чимала територія Лівобережної України, що охоплює наш сучасний район, а також частини Оржицького, Пирятинського, Чорнухинського й Лохвицького районів¹. Археологічні пам'ятки тут вивчаються понад століття, багато з них має важливу наукову цінність для висвітлення стародавньої та середньовічної історії населення території республіки і всієї Східної Європи, окремі з них широко відомі й поза межами нашої країни.

Давнє минуле Лубенщини за її археологічними пам'ятками – ось зміст статті І. Г. Шовкопляса, яку сьогодні починає друкувати «Ленінська Зоря» (про автора газета розповіла 27 жовтня цього [1979] року).

Статтю «Пам'ятки давнини» він написав спеціально для газети, й вона, без сумніву, буде не просто з цікавістю прочитана, а й знадобиться в практичній діяльності істориків, екскурсоводів, краєзнавців Лубенщини.

Найдавніше заселення Лубенщини первісними людьми відноситься до кінця стародавнього кам'яного віку – пізньопалеолітичної епохи. Як вважає більшість дослідників, воно співпадає з кінцевим етапом так званого льодовикового періоду, коли клімат на більшій частині Східної Європи був досить сухим і різкоконтинентальним, що призвело до поширення лісотундрових умов навіть на території України. Ліси зберігались переважно в річкових долинах, захищених від холодних північних вітрів. Господарським заняттям людей пізнього палеоліту було полювання на поширених тоді холодолюбивих тварин, головнішими з яких були мамонти та північні олені. Суворі зими та північні вітри змушували первісних мисливців шукати захисту в природних печерах у гірських районах та споруджувати штучні житла в рівнинних місцевостях, розташовуючи свої поселення (стоянки) в захищених місцях річкових долин та ярів. Такі житла були невеликими, наземними, і мали вигляд наметів, близьких до жител (чумів) народностей Крайньої Півночі ще й в недалекому минулому. Їхню основу (каркас) споруджували з дерев'яних жердин і вкривали шкурами великих тварин, гілками дерев і травою. Для укріплення

й утеплення жител їхні похилі стіни внизу частково присипались землею, а вище обставлялись та обкладались великими кістками й бивнями мамонтів та рогами північних оленів. Усередині жител і поблизу від них влаштовувались заглиблені вогнища та виробничі центри – місця обробки каменю й кістки та рогу тварин, з яких виготовлялись знаряддя праці, побутові й інші вироби.

Саме залишки такого поселення давніх мисливців на мамонтів, північних оленів, ведмедів, вовків, песців, зайців та інших тварин було виявлено в 1871 році в селі Гінцях. Уперше досліджена в 1873 році Гінцівська стоянка поклала початок вивченню пам'яток стародавнього кам'яного віку на території Європейської частини нашої країни і археологічних досліджень на Лубенщині. Стоянка була свого часу на підвищенні (терасі) правого берега долини річки Удаю², а її залишки залягали на глибині понад 2 метри від сучасної поверхні. Перші дослідження здійснив учитель природничої історії Лубенської гімназії Ф. І. Камінський – представник передової різночинної інтелігенції. Результати розкопок у Гінцях було оголошено на одному із засідань III Всеросійського Археологічного з'їзду, що відбувся в Києві у 1874 році, і опубліковано в одному з томів його «Трудов»³. З того часу розкопки в Гінцях періодично продовжуються до наших днів, і в них брало участь багато видатних учених нашої країни, серед яких академіки В. І. Вернадський, О. П. Павлов, М. В. Павлова та І. Г. Підоплічко, професори К. М. Феофілактів, В. О. Городцов, Г. Ф. Мірчинк, О. Я. Брюсов, І. Ф. Левицький та інші.

У результаті багаторічних досліджень встановлено, що Гінцівська стоянка являла собою досить тривале поселення, що складалося з кількох невеликих жител, на місцях яких виявлено значні скупчення кісток мамонта, використаних свого часу при їх спорудженні. Поряд із житлами на стоянці були вогнища, виробничі центри та ями-комори з кістками тварин, що служили сировинним матеріалом для виробничих (виготовлення різних виробів), побутових (слугували паливом, яке довго зберігає вогонь) та господарських (використовувались для обкладання стін жител) цілей. Кам'яні знаряддя праці виготовлялись переважно з крем'яню, за яким мешканці стоянки здійснювали досить далекі походи – аж у басейн річки Десни. Крем'яними знаряддями обробляли дерево, кістку і рог тварин, розрізали шкіру і м'ясо, а кістяні проколки та голки використовувались для виготовлення хутряного одягу.

Виявлення залишків Гінцівської стоянки та її перші розкопки мали й важливе загальнонаукове значення – вони переконливо спростували безпідставні твердження деяких західноєвропейських археологів про нібито незаселеність середньої частини Східної Європи в стародавньому кам'яному віці й переселення на неї первісних людей з південних причорноморських районів у пізніші історичні епохи. Сама ж стоянка стала з того часу відомою вченим усього світу. Час її існування близько 12–13 тисяч років тому⁴.

Кістки мамонта разом із виробами з кременю, аналогічними до Гінцівських, було виявлено Ф. І. Камінським також в одному з ярів правого берега долини річки Сули в селі В'язівок, а кістки мамонта в різний час знаходили в ярах та під час земляних робіт у різних місцевостях на Лубенщині, в т. ч. й в самих Лубнах. Можливо, частина з них також була зв'язана з поселенням стародавніх людей пізнього палеоліту.

З того далекого часу Лубенщина залишається постійно заселеною людьми в усі наступні історичні епохи, аж до наших днів, свідченням чого є відповідні групи археологічних пам'яток. Так, сліди перебування людей наступного, так званого нового кам'яного віку – неоліту, що тривав на Лубенщині протягом V–III тисячоліть до н. е., у вигляді знахідок уламків ліпного глиняного посуду і кам'яних виробів на стоянках, відомі тепер на піщаних дюнах в заплавах лівих берегів Сули і Удаю, зокрема поблизу сіл Засулля, Крутий Берег і Мацківці, в Снітині, на південь від Солониці і в Халепцях.

Новий кам'яний вік характеризувався переходом первісних людей від присвоювальних форм господарської діяльності – полювання і збиральництва до відтворюючих – скотарства та землеробства, які виникли з попередніх. Проте й полювання та рибальство продовжували існувати, відіграючи досить помітну роль. Серед кам'яних знарядь з'являються сокири і мотики, спочатку грубо оббиті, а пізніше й шліфовані. Будувались плоті і примітивні човни-однодеревки⁵. Багато знарядь праці, побутових виробів і прикрас виготовлялося з кісток і рогів тварин – гарпуни, наконечники списів і стріл, серпи з крем'яними вкладками, шила, голки, рибальські гачки тощо. З ручного плетіння виникло примітивне ткацтво. Важливою особливістю неоліту була поява глиняного посуду – кераміки, виготовлення якого є одним з найважливіших технічних і загальнокультурних досягнень людства,

оскільки обпалена на вогні глина була першим штучним матеріалом, створеним людиною, який широко вживається для різних потреб і до наших днів. Посуд у той час був ліпним, виготовлявся ручним способом, і тому [був] грубий, товстостінний. Вживався він для різних потреб і мав різні розміри та форми. Більшість посудин прикрашена зовні різними візерунками – орнаментом: заглибленими лініями, відбитками різних штампів і ямками, часто у вигляді геометричних фігур. Орнамент мав певне значення в уяві людей, і різні його типи належали різним групам населення – групам племен неолітичного періоду – і зустрічаються лише на певних територіях. За характером орнаменту на глиняному посуді в неоліті виділяються так звані археологічні культури. Археологічні матеріали з території Лубенщини свідчать, що протягом неоліту її заселяли племена так званих дніпро-донецької лісостепової культури мисливців і рибалок (чи культури гребінчасто-накольчастої кераміки), що переходили до скотарства і землеробства, та культури ямково-гребінчастої кераміки, рибалок і мисливців лісових (поліських) районів, які змінювали там одні одних⁶.

Набагато більше археологічних пам'яток на Лубенщині належить до наступної в часі історичної епохи міді-бронзи, що тривала на її території з кінця III до початку I тисячоліття до н.е., і часто умовно поділяється на більш ранній етап – мідний вік та пізніший – бронзовий. Вона характеризується досить високим розвитком первісних форм скотарства та землеробства, переходом від матриархальних до патріархальних суспільних відносин, появою майнового розшарування населення. В цю епоху з'являються найдавніші металеві вироби з міді, а потім і з її сплаву з іншими кольоровими металами – бронзи, які, проте, були ще недосконалими й існували поряд із кам'яними, часто поступаючись перед останніми і за кількістю, і за якістю. В різних районах Східної Європи існували різні групи населення епохи міді-бронзи – скотарі та землероби з характерними для них пам'ятками. На Лівобережжі, зокрема на Лубенщині, протягом цієї епохи проживали переважно скотарські племена різних археологічних культур, які залишили після себе відповідні поселення та поховання. На місцях перших із них, розташованих здебільшого в річкових долинах, зручних для утримання худоби в зимову пору, зустрічаються уламки товстостінного ліпного глиняного посуду, часто прикрашеного відтисками шнура (вірвовочки), різних штампів і наліпними валиками, та

знаряддя праці з каменю, зрідка металеві, кістки тварин та ін. Поховальні пам'ятки – найдавніші кургани (могили), часом у вигляді значних могильників, знаходяться частіше на підвищених місцевостях – на корінних берегах річок та водороздільних плато.

Пам'ятки епохи міді-бронзи почали вивчатись на Лубенщині в 60-х роках [поза]минулого століття, знову ж таки Ф. І. Камінським, в тому числі в Лубнах. Залишки поселень відомі тепер на Лисій горі⁷ в Лубнах – ділянці плато високого правого корінного берега долини річки Сули та в річковій долині між Засуллям і Пісками, поблизу Литвяків і Мацківців, у селах Олександрівка, Снітин, Солониця і Тишки. Курганний могильник відомий поблизу села Гінців. На думку окремих дослідників, курганні поховання цієї епохи були також і на Лисій горі. Поховання здебільшого супроводжуються окремими глиняними посудинами, характерними для певних археологічних культур, крем'яними наконечниками списів і стріл, кам'яними молотками та іншими виробами. Бронзову сокиру північнокавказького типу знайдено неподалік від Лубен між селами Клепачі та Олександрівка⁸.

На зміну епохи міді-бронзи в I тисячолітті до н. е. прийшов залізний вік, що триває й до наших днів. Археологія вивчає його ранній період – ранній залізний вік, що тривав до IV століття н. е. і змінився середньовічною епохою. Він характеризувався появою й поширенням нового, найміцнішого металу – заліза. Воно сприяло швидкому розвитку землеробства і скотарства, ремесла і торгівлі, на основі чого прискорився процес розкладу первіснообщинного ладу, виникли приватна власність і майнова нерівність, класи й держава. У більшості районів Європи, в тому числі на Лівобережжі Дніпра, з місцевих болотних руд в сиродутних горнах добували так зване кричне залізо (крицю), з якого куванням виготовлялися всі основні знаряддя праці і зброя – сокири, долота і скобелі, наральники і серпи, молоти, шипці й зубила, бойові сокири і наконечники списів, мечі й кинджали, наконечники стріл і панцирі, частини кінської зброї та ін. Через розігрівання та гартування люди навчилися одержувати й сталь. Залізні вироби витиснули всі кам'яні та більшість бронзових виробів. Завдяки залізу землеробство стало провідною й досить продуктивною галуззю господарства в районах з родючими ґрунтами, зокрема в лісостепових районах. З винайденням залізної зброї почастішали сутички і війни між племенами, особливо між скотарськими та

землеробськими, за пасовища та худобу й різне майно. Війни збагачували племінну верхівку і цим руйнували родовий лад. Небезпека нападів і потреби оборони від них викликали появу укріплених поселень – городищ у осілого населення, під захистом яких перебували й відкриті поселення – селища. Укріплення городищ споруджували із землі у вигляді високих валів та глибоких ровів. У залізному віці широкого розвитку набрало місцеве ремесло й особливо обмін і торгівля, в тому числі з досить віддаленими районами, навіть заморськими.

Початковий етап раннього залізного віку на Дніпровському лісостеповому Лівобережжі, зокрема, в Посуллі і на Лубенщині, добре представлений саме такими пам'ятками – селищами, городищами та супроводжуваними їх курганними могильниками. Датуються вони переважно VI – III століттями до н. е., так званім скіфським часом – часом існування в степовій зоні Північного Причорномор'я іраномовних племен, відомих під назвою скіфів, які прийшли з-за Дону і постійно нападали на лісостепові райони. Пам'ятки цього часу на Лубенщині (і в усьому Посуллі) залишені як місцевим осілим населенням, так, напевно, і частиною кочовиків-скотарів степових районів, власне скіфами, що проникли сюди з півдня. Деякі з пам'яток свідчать про військову боротьбу між цими групами населення.

Городища Лубенщини також мали земляні вали і рови, розташовувались в важкодоступних місцях на високих берегах Сули та її приток, зручних для оборони. Під їхнім захистом у річкових долинах перебували відкриті селища. На їх площі під час розкопок зустрічаються залишки трохи заглиблених в землю невеликих підквадратних жител і ремісничих майстерень, господарських ям і печей, горнів, глиняний посуд, знаряддя праці й побутові вироби з заліза, культові предмети і прикраси з бронзи і кістки, кістки свійських і диких тварин, привізні вироби – глиняний посуд, прикраси і твори прикладного мистецтва з бронзи та золота.

Залишки селищ відомі тепер на Лубенщині на лівому низькому березі Сули на північ від с. Березоточа, поблизу с. Засулля, в селах Литвяки і Солониця, а городища на високих місцях – поблизу сіл Клепачі та Хитці. Клепачівське городище, наприклад, розташоване на миловидному виступі правого високого берега долини Сули на північний схід від села. Його площа, понад 7 гектарів, оточена земляним валом, довжиною понад 1 кілометр. Городище поблизу с. Хитці на правому березі Удаю, за півтора

кілометра на південний схід від села. Воно кругле в плані, діаметром близько 200 метрів, оточене земляним валом, висота якого ще й тепер місцями досягає 2,5 метра, та ровом шириною до 5 метрів і глибиною до 2 метрів. Поблизу с. В'язівок на правобережжі Сули знаходяться поряд городище і селище. Перше з них займає південну частину берегового мису між двома ярами, відокремлену земляним валом, довжиною близько 600 метрів, і ровом. Залишки селища цього часу є і в околицях Лубен, праворуч від дороги на с. Клепачі. Уламки ліпного товстостінного глиняного посуду та інші знахідки зустрічаються там на поверхні поля невеликими скупченнями, напевно, на місцях давніх жител, зруйнованих глибокою оранкою.

Поховальні пам'ятки, одночасні селищам і городищам початкової пори раннього залізного віку – кургани і могильники (кладовища) виявлені та вивчалися в багатьох місцевостях Лубенщини, зокрема, в Лубнах та біля сіл В'язівок, Тишки і Хитці, часто поблизу від городищ та селищ, яким вони в свій час належали. Досить значний курганний могильник у Лубнах був у згадуваному вже урочищі Лиса гора. В 80-х роках [поза]минулого століття він налічував 15 курганів (решта були зруйновані раніше глибоким яром) різних розмірів. Вони були розкопані Ф. І. Камінським за участю відомого дослідника давньоруських та інших пам'яток Лівобережжя київського археолога В. Г. Ляскоронського⁹. Кургани, частина яких утворювала невеликі групи, містили під своїми насипами одиночні й групові поховання, здебільшого супроводжувані різноманітними речами. При цьому, чим більшим за розмірами був курган, тим більше таких речей знаходилось біля похованих, що свідчить про існування майнового розшарування серед населення того часу. Найбагатше з поховань у могильнику виявлено в найбільшому з його курганів (висота близько 4 метрів), оточеному невеликими курганами з бідними похованнями. Тіло багатого покійника, в свій час убитого, напевне, в військовій сутичці (в області серця серед кісток знаходився крем'яний наконечник стріли)¹⁰, перед похованням було частково спалене поза могилою (часткова кремація)¹¹. Поховання супроводжувалось залишками панцира із залізних пластин, що були нашиті на шкіряну основу, близько 100 бронзовими тригранними наконечниками стріл у шкіряному позолоченому сагайдаку, пофарбованому в яскравочервоний колір, бронзовою сережкою, золотим кільцем та іншими речами. Поблизу від цього поховання

в тому ж кургані знаходилось поховання матері з дитиною: подібний звичай поховань багатих воїнів у супроводі залежних від них людей був характерним для тієї епохи, зокрема, для степових скіфів. Курган з цими похованнями був насипаний у IV столітті до н.е.

В іншому кургані на Лисій горі серед речей, що супроводжували похованого, знайдено невелику кулясту глиняну вазочку VI століття до н. е., ретельно виготовлену на гончарському крузі й прикрашену зовні зображенням тварин (тигрів, леопардів-пантер), виконаними темною фарбою. На думку дослідників, ця посудинка має малоазійське (ассірійське) походження і датується VII – VI століттями до н. е. Поряд із деякими іншими знахідками (античних амфор, прикрас тощо) в похованнях на Лисій горі та в похованнях і на поселеннях з інших місцевостей вона свідчить про обмінні зв'язки населення Посулля в ранньому залізному віці з далекими південними районами, зокрема, з античними (давньогрецьким) містами-державами Північного Причорномор'я, а через них ще й з більш віддаленими областями Східного Середземномор'я та Передньої Азії. В одному з курганів було виявлено поховання з кістками трьох рук. Воно підтверджує розповідь відомого давньогрецького історика Геродота, який в V столітті до н. е. відвідав Північне Причорномор'я, про звичай у скіфів відрубати праву руку у полонених при жертвних (в т. ч. поховальних) обрядах. Напевно, це поховання належало одному зі степових воїнів-скіфів. Знахідки, близькі до виявлених в похованнях під насипами курганів на Лисій горі, зустрічаються в Лубнах і в урочищі «Замок»¹². Вони походять з таких же курганних поховань, зруйнованих у зв'язку із забудовою місцевості в середньовічну епоху (там був збудований замок князів Вишневецьких з його палацом та багатьма іншими будівлями з глибокими підвалами, погребями і підземними ходами). На території міста, на колишній Монастирській вулиці (тепер ім. Карла Маркса)¹³ під час зруйнування кургану в 1899 р. випадково були знайдені залізний меч та бронзові булавки і наконечники стріл¹⁴.

Цікавий курган V століття до н. е. розкопаний директором Лубенського музею І. Я. Плєскачем у 1927 р. поблизу с. Хитці. Він знаходився на високому правому березі Удаю на схід від села. Висота його насипу досягала 5 метрів, діаметр 32 метри. Поховання знаходилось у ямі під насипом і супроводилось різними речами, в тім числі двома залізними наконечниками списів із втулками для дрєвок, понад 40 бронзовими наконечниками стріл з

рештками дерев'яних древок, залишками залізного пластинчатого панцира, залізними вудилами з бронзовими псаліями, фігурно оформленими на кінцях зображеннями голів і копит тварин, круглі масивні бронзові бляхи, напевно, від убору кінської збруї, двома масивними бронзовими браслетами для ніг, золотою трубочкою зі слідами орнаменту, глиняним горщиком, кістками тварин від жертвовної їжі та ін. В насипу кургану, над похованням, знайдено багато уламків спеціально розбитих місцевих ліпних посудин і привізних давньогрецьких амфор, кісток тварин, глиняні пряслиця (важки для дерев'яних веретен), прикраси зі скловидної маси та інші предмети, вірогідно, залишки тризни (поминок) по похованих. Бронзовий казан, залізний наконечник списа, частини бронзової античної посудини з ручками та бронзові орнаментовані пластинки походять з випадкових розкопок кургану IV століття до н. е. в с. Тишки ще в дорадянський час¹⁵.

У заключну пору раннього залізного віку, в кінці I тисячоліття до н. е., на історичну арену Європи виступають слов'янські племена, в тому числі й східні, на початку нашої ери засвідчені в творах римських істориків, а в середині тисячоліття і візантійськими. Археологічними дослідженнями встановлено, що предки слов'ян заселяли Середнє Придніпров'я і в більш ранній час, будучи там місцевим населенням. Пам'ятки рубежу та перших століть н. е. об'єднуються в дві послідовні в часі групи – так звані зарубинецьку та черняхівську культури. Характерними для них є поховання померлих, виконані переважно в обряді тілоспалення і влаштовані в глиняних посудинах-урнах або невеликих ямках, частіше у вигляді значних могильників без наземних ознак – полів поховань (полів похоронних урн), зрідка під насипами невеликих курганів (на кордонах зі степовими племенами) В останній час виявлені й залишки поселень слов'ян цього часу, переважно значних за площею, здебільшого неукріплених селищ. Назви свої ці культури одержали від вперше досліджених могильників поблизу сіл Зарубинці й Черняхів на Київщині.

Перша з них, зарубинецька, поширена в лісостепових та поліських районах України, Південній Білорусії та в південно-західних областях Російської Федерації. Початок її датується II століттям до н. е., а кінець – II століттям н. е.¹⁶ Її населення – найдавніші історичні східні слов'яни – були осілими землеробами і скотарями, мисливцями та рибалками, добували залізо і обробляли його, знали бронзоліварну справу, прядіння і ткацтво, виготовляли

ліпний глиняний посуд і підтримували обмінні зв'язки з віддаленими районами, в тому числі з античними містами Північного Причорномор'я, римськими провінціями на Дунаї та степовими сарматами й іншими племенами, звідки потрапляли, в обмін на місцеві товари, гончарний глиняний посуд, прикраси, монети та ін.

Лубенщина входила до території розселення племен зарубинецької культури і на ній відомі окремі з її пам'яток. Однією з них є поховання в північно-східній частині Замкової гори в Лубнах, досліджене Ф. І. Камінським у 1881 р. Воно було влаштоване на давній поверхні (горизонті) під насипом кургану, висотою близько 2 метрів і діаметром 20 метрів, і мало вигляд залишків вогнища (кострища) на поверхні якого знаходились перепалені кістки похованого, супроводжувані ліпним глиняним посудом (горщики і миски та ін.), кістками тварин від жертвовної їжі, скляними прикрасами. Час поховання II – I століття до н. е.¹⁷

В II столітті н. е. пам'ятки зарубинецької культури на Лівобережжі Дніпра змінюються досить численними пам'ятками черняхівської культури, яку датують часом II – IV століть н. е.¹⁸ Характерною особливістю їх – поселень і могильників – було поширення місцевого і привізного лискованого гончарного глиняного посуду різних форм і призначення, римських скляних посудин і амфор, різних ремісничих виробів і прикрас, що потрапляли через торговий обмін. Господарське заняття населення – розвинуті землеробство, скотарство і місцеве різнопрофільне ремесло, головними галузями якого були залізодобування і його обробка, гончарство і бронзоліварництво. Існувала внутрішня торгівля, засобом якої, на думку частини дослідників, служили дуже поширені римські монети, [що осідали на місці] в тому числі у вигляді скарбів, часом досить значних. Селища племен черняхівської культури, часто великі за площею, з переважно наземними житлами і господарськими будівлями та ремісничими майстернями, розташовувались здебільшого в річкових долинах. Поховальні пам'ятки – поля поховань у вигляді значних могильників з тілоспаленнями і тілопокладеннями, що супроводжуються численними речами – ремісничими виробами: глиняним і скляним посудом, знаряддями праці і зброєю, побутовими предметами і прикрасами, а нерідко й римськими монетами. Серед похованих спостерігається майнова нерівність. Залишки селищ на Лубенщині виявлені в селах Засулля і Калайдинці, Мацківці й Нижній

Булатець, поблизу сіл Піски, Снітин і Солониця та в с. Воронинці Оржицького району, а римські монети знайдені в Лубнах та селах Хитці Лубенського, Лазірки Оржицького та Повстин Пирятинського районів¹⁹.

Довгий час вважалося, що лісостепове Лівобережжя Дніпра, в тому числі й Посулля, з кінця V до середини VIII ст., після навали азійських кочовиків-гуннів і знищення ними більшості слов'янського населення черняхівської культури²⁰, довгий час не мало постійного населення і лише час від часу туди проникали окремі групи степових кочових племен, які просувалися в той час зі сходу на захід за доби так званого великого переселення народів. Що ж до східних слов'ян, то вважалося, що вони появились там знову лише в VIII столітті внаслідок переселення з Правобережжя. І тому окремі археологічні знахідки цього часу на Лубенщині, наприклад, знахідка чудових бронзових браслетів VI – VII ст., в тому числі прорізного, в Лубнах (на Плютинцях)²¹ приписувались різним степовим кочовикам.

Тепер, завдяки дослідженням останнього часу, встановлено, що, не зважаючи на величезні спустошення і відхід деякої частини населення черняхівської культури в більш північні лісові райони, викликані вторгненням гуннів та інших степових кочовиків, заселення лівобережних лісостепових районів Середнього Подніпров'я, в тому числі і Посулля з Лубенщиною, слов'янськими племенами у VI – VII ст. не припинялось, а, починаючи з VIII ст., й значно посилилось, ставши визначальним на майбутнє. Ранньосередньовічні східні слов'яни, які залишили ці пам'ятки, займалися землеробством і скотарством, у них розвивались домашні ремесла, вони підтримували обмінні зв'язки з іншими групами населення Східної Європи. Саме їм, як тепер встановлено, й належать пам'ятки з бронзовими виробами, близькими до згаданих вище, знайдених у Лубнах. Залишки неукріплених поселень – селищ кінця V – початку VIII ст. у вигляді знахідок типових для них глиняних ліпних посудин (так званого пеньківського типу – від поселення біля с. Пеньківка на Правобережжі)²² та інших виробів, беззаперечно належних ранньосередньовічним східним слов'янам – нащадкам племен черняхівської культури, виявлені і досліджуються в останні роки в Посуллі, в тому числі й на Лубенщині, зокрема, біля села Хитці та поблизу селища Сенча Лохвицького району. На селищі VI – VII ст. біля Хитців, наприклад, розкопані залишки кількох невеликих квадратних в плані (близь-

ко 5 × 5 метрів) трохи заглиблених в землю жител з глинобитними печами та близько 80 господарських ям, зібрано багато товстостінного глиняного посуду, залізні ножі, бронзові браслети, точильні камені, скляні буси. Виявлено сліди місцевих залізодобувного і бронзолivarного ремесел²³. Ці пам'ятки переконливо свідчать про безперервність заселення Дніпровського лісостепового Лівобережжя східнослов'янським населенням з кінця I тисячоліття до н.е. й до наших днів, оскільки східнослов'янська належність пізнішого населення цієї території вже ні в кого не викликає сумніву.

Пам'ятки східних слов'ян VIII – X ст. Лівобережжя, в тому числі й Лубенщини, добре представлені залишками вперше виявлених саме в Посуллі укріплених поселень – городищ так званого роменського типу чи роменської культури (від городища на р. Ромен – притоки Сули поблизу м. Ромни на Сумщині), що супроводжуються відкритими селищами і курганными могильниками з похованнями – тілоспаленнями в глиняних урнах. За загальним визнанням дослідників, пам'ятки роменської культури належали східнослов'янським племенам сівер'янам, які, за висловом давньоруського літописця «... сешоша по Десне, и по Семи, и по Суле и нарекошеса север»²⁴.

Поява укріплень на частині поселень сівер'ян була викликана небезпекою нападів степових кочовиків. Городища служили й для захисту жителів селищ у часи таких нападів. Вони здебільшого невеликі за розмірами, влаштовувались на важкодоступних мисовидних виступах чи ділянках високих і стрімких корінних правих берегів річкових долин, додатково укріплених земляними валами і ровами. Житла були невеликими, квадратними в плані (близько 4 × 4 метри), трохи заглибленими в землю; стіни споруджувалися з дерева, лози і глини, а двохила покрівля вкривалася соломою. Заняття населення – землеробство і скотарство, полювання і рибальство; розвивались домашні ремесла – гончарське, добування й обробка заліза, деревообробне і косторізне. Існували обмінні зв'язки, в тому числі з арабами на сході.

Пам'ятки роменської культури, в тому числі й городища, в післявоєнні роки виявлені й на Лубенщині і відомі тепер у Лубнах і в с. Снітині на Сулі, між селами Хитці і Тишки на Удаї та біля селища Сенча Лохвицького району. Городище і курганный могильник відомі також на Удаї біля с. Городище Чорнухинського району. Городище роменської культури в Лубнах знаходилось в урочищі

Вали (Великий або Верхній і Нижній) – в північно-східній частині мису правого високого берега долини Сули і було додатково укріплене земляним валом, ровом, зруйнованими пізніше укріпленнями давньоруського та середньовічного міст-фортець. Поруч з городищем, на захід від нього, знаходилось і належне йому селище. На їх площі зустрічаються характерні для роменської культури вироби, зокрема ліпний і гончарний глиняний посуд.

Східнослов'янські племена, згадувані давньоруським літописцем, у тому числі й сіверяни, стали історичною основою формування єдиної давньоруської народності, яка в кінці IX ст. створила найдавнішу їх державу – Стародавню Русь із центром у Києві, від якого вона одержала й назву Київської Русі, що проіснувала до середини XIII ст. Давньоруська народність була єдиним коренем, а Стародавня Русь спільною державою пізніших східнослов'янських народів – російського, українського та білоруського, за словами В. І. Леніна, близьких і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією²⁵.

Молода Давньоруська держава з самого початку свого існування змушена була вести постійну напружену боротьбу за незалежність зі своїми сусідами, особливо з кочовими скотарськими племенами, які одні за одними вторгалися з Азії в Причорноморські степи й загрожували південним кордонам, землям Русі і навіть самій столиці – Києву. На початку X ст. найбільшу небезпеку становили печеніги – племена скотарів-кочовиків, що прийшли в Причорномор'я із-за Волги. Перша їх сутичка з Руссю відбулась у 915 р. і з того часу, не зважаючи на тимчасові примирення, вони безперервно нападали на її землі, і напади ці ставали все більш спустошливими. Особливо терпіли від печенігів лівобережні, південно-східні землі Стародавньої Русі, зокрема Посулля.

Боротьба з печенігами стала першорядною турботою держави і вимагала від великих київських князів значних зусиль для зміцнення безпеки її кордонів і земель. Довгу і важку боротьбу з ними вів Святослав і загинув від їхніх рук. Потребу надійного захисту Русі і Києва від печенігів добре розумів князь Володимир, вбачаючи її насамперед у спорудженні системи прикордонних і внутрішніх ліній оборони із спеціальних фортець-«городів» уздовж річок. З цього приводу давньоруський літописець записав під 988 роком: «...И рече Володимер: «Се не добро еже мало городов коло Києва, и нача ставити города по Десне и по Встри (Остре) и по Трубешеве (Трубежу) и по Суле и по Стугне, и нача нарубати мужи лутши

от Словен и от Кривич и от Чюди и от Вятч и от сих насели и грады – бе бо рать от Печенег и бе воюяся с ними и одоляя им»²⁶.

Князь Володимир Святославович енергійно здійснював цю програму оборони Русі від печенігів – «ставив городи»-фортеці, створював їхні гарнізони із воїнів північних частин держави. Найважливішою з ліній оборони Русі була південно-східна, що проходила по Сулі, бо Посулля було її аванпостом на кордоні зі степовим Лівобережжям – основною територією печенігів. Важливе значення Посулля в обороні Русі та її столиці зберігалось і пізніше, в XI – XII ст., коли печенігів змінили ще більш грізні степовики – половці. В уявленні давньоруських людей безпека кордонів по Сулі була ознакою благополуччя Русі, а перемоги над кочовиками за Сулою сприймалися як важливі події загальнодержавного масштабу. Яскравим підтвердженням цього служать відомі слова автора героїчної поеми кінця XII ст. «Слово о полку Ігоревім»:

Іржуть коні за Сулою,
Слава гремить у Києві.

Широке низинне і часто дуже заболочене лівобережжя Сули та природно важкодоступний високий і стрімкий правий берег її долини уже самі собою становили значну перешкоду для кочовиків-кіннотників. Будучи ж до того додатково укріпленою спеціально влаштованими («поставленими») «городами» (огороженими пунктами) – фортецями вздовж правого берега, Сула з кінця X ст. перетворилась на потужну, майже неприступну прикордонну оборонну лінію. «Городи»-фортеці влаштовувались («ставились») на самих високих і важкодоступних мисовидних виступах берега, часто на місцях більш ранніх городищ роменської культури.

Як свідчать археологічні дослідження, від впадіння р. Ромен до гирла вздовж Сули в кінці X ст. було засновано («поставлено») 18 «городів»-фортець, укріплених високими земляними валами з дерев'яними стінами на них та глибокими ровами. Частина з них, завдяки зручному розташуванню та іншим сприятливим умовам, з часом переросла в давньоруські міста – центри ремесла і торгівлі, окремі з яких продовжували існувати й пізніше, аж до наших днів, ставши значними центрами політичного та економічного життя населення окремих територій. Частину з них називає давньоруський літописець під їхніми недавніми чи й сучасними назвами. З північного сходу на південний захід за течією Сули в межах Лубенщини залишками «городів»-фортець кінця X ст. є

тепер городища Сенчанське (літописне місто Синець), Снітинське (Кснятин), Лубенське (Лубно), Мацківецьке (можливо, літописний Сніпорід)²⁷ та Лукімське (Лукомль). Усі населені пункти на місцях цих фортець-«городів» і особливо міста, що вирости з них, у тому числі Лубни, з повною підставою і правом можуть вважати за свій офіційний початок літописне повідомлення 988 року про їхнє заснування («ставлення») по Сулі і відзначити своє тисячоліття в 1988 р.²⁸

«Город»-фортеця кінця X ст. в Лубнах був «поставлений» на місці вже згаданого більш раннього городища роменської культури на висоті близько 40 метрів над рівнем Сули. Фортеця була зі всіх боків оточена високим земляним валом з дерев'яною стіною та глибоким ровом. Як вважають, саме від цього валу місце фортеці одержало назву урочища Вали. На жаль, укріплення цієї фортеці, зруйнувавши більш ранні укріплення роменського городища, самі пізніше були дуже знищені в процесі неодноразових перебудов укріплень пізньосередньовічних Лубен. Пізнішими перебудовами були зруйновані й залишки давньоруських Лубен, що вирости на місці «города»-фортеці. Про його існування свідчать тепер лише знахідки досить численних давньоруських ремісничих виробів – гончарного глиняного посуду, знярядь праці й побутових предметів із заліза і кістки, скляних прикрас та ін.

З валу та стін фортеці в Лубнах на широкому просторі – від сучасних Снітина до Шершнівки – і на значну віддаль добре проглядались засульські степові простори – землі печенігів і половців – і це робило Лубенську фортецю одним із найголовніших опорних пунктів усєї Посульської оборонної лінії, до того ж розташованим у самому її центрі.

Давньоруське місто-фортеця Лубни вписало яскраві сторінки в боротьбу Русі з кочовиками. Так, саме на Сулі, поблизу від Лубен у 1107 р. війська південноруських князів, серед яких був і Володимир Мономах, розгромили половецькі полчища ханів Боняка та Шаруканя, змусивши їх відступити у степ далеко від Сули, аж до Хоролу. Цю блискучу перемогу Володимир Мономах згадує в своєму «Повчанні», ставлячи її в ряд найбільш важливих своїх подвигів. Саме під цим роком давньоруський літопис уперше згадує Лубни під його власною назвою Лубно (у «Повчанні» ж Володимира Мономаха, включеному до літопису, «Лубьно» згадується під 1096 р.). Сама ця назва переважною більшістю дослідників виводиться від лубу – внутрішньої частини кори дерев посуль-

ських лісів, яка використовувався для виготовлення роґож, кошиків, мотузок і канатів, а також містить дубильну речовину. Проте існує й думка про походження цієї назви від колишньої річки Лубенки, що ще в ХІХ ст. протікала в кінці колишньої Монастирської вулиці²⁹. Остання здається більш ймовірною, якщо врахувати, що багато давніх міст одержали свої назви саме від назв річок, на берегах яких вони виникли, як, наприклад, Москва, Полтава, Курськ, Рильськ, Лохвиця, Хорол, Ромни. Назву міста дехто виводить і від слова «лубом» – твердо, міцно, оскільки Лубни були твердиною в оборонній лінії.

Як і інші давньоруські фортеці Посулля, Лубни неодноразово зазнавали нападів половців і руйнувань, особливо в кінці ХІІ ст. в зв'язку з послабленням Русі через князівські усобиці. Скориставшись цим, наприклад, війська половецького хана Кончака в 1185 р. дуже зруйнували («повоювали Сулу», за висловом літописця) міста Посулля, в тому числі й Лубни. Місто, проте, відродилось і продовжувало існувати і, лише зазнавши майже повного зруйнування під час монголо-татарської навали в 1239 р., надовго занепало, помітно відродившись потім лише в другій половині ХVІ ст., щоб почати новий етап свого існування.

До археологічних пам'яток, що охороняються законом, належить тепер Верхній Вал у Лубнах³⁰. На жаль, і в останні роки йому завдаються відчутні пошкодження приватними забудовами й забудовниками. Зокрема, розрито вал у північно-східній частині, що найкраще зберігся, а також так званий поперечний (точніше було б говорити – проміжний) вал. Необхідно вжити найсуворіших заходів для збереження того, що лишилось від далекого й славного тисячоліття³¹.

Важливими опорними пунктами Посульської давньоруської оборонної лінії з кінця Х ст. на Лубенщині були також «городи»-фортеці, а згодом і невеликі давньоруські міста Кснятин та Сліпорід, залишки-городищ яких знаходяться поблизу сучасних сіл Снітина і Мацківець Лубенського району. Перша з них, будучи розташованою поблизу від гирла Удаю, разом із Лубенською фортецею, в ХІ–ХІІ ст. стала надійним заслоном проти вторгнення половців у землі по його течії, на цей час густо заселені давньоруським населенням. Саме тут, між Кснятином і Лубном, найчастіше відбувались сутички давньоруських і половецьких військ. Фортеця часів Володимира Мономаха (початок ХІІ ст.) у Снітині складалася з укріплень (земляного валу) на високому місці берега

між Сулою та її притокою Сулицею і круглого городища біля підніжжя стрімкого берега Сули, оточеного високим земляним валом (зберігся на висоту до 4 метрів) з дерев'яною стіною на ньому і ровом, що заповнювався водою. В'їзні ворота з каменю та цегли додатково укріплені земляним валом. Поряд із фортецею знаходиться давньоруський могильник.

Городище давньоруського Сніпорада знаходиться на схід від с. Мацківці і займає мис між долиною р. Сліпорід та глибоким ярмом. Воно кругле в плані, невелике (діаметром близько 100 метрів), оточене високим земляним валом (до 8 метрів) і ровом. Поряд з городищем знаходиться належне йому селище – посад (пригород давньоруського міста).

Давньоруські пам'ятки – городища, селища і могильники, досить часті на Лубенщині, засвідчують інтенсивне заселення Посулля давньоруським населенням в X – XII ст. Це – селища в селах В'язівка і Духове, городище, селище і могильник в с. Олександрівка, могильники в селах Тишки і Халепці, городище і могильник в с. Хитці, а також городища біля сіл Воронинці, Лукім'я, Оржиця і Яблуневе Оржицького району, Піски Удайські Чорнухинського, Повстень Пирятинського та Сенча Лохвицького районів. На городищі поблизу с. Клепачі зібрані залізні знаряддя праці і зброя, шиферні пряслиця, уламки скляних браслетів, бронзові й срібні сережки, бронзові підвіски та інші вироби³².

Зустрічаються на Лубенщині й окремі пам'ятки середньовічних кочовиків, печенігів чи половців. Різниця в їхній матеріальній культурі досить незначна, бо самі вони були спорідненими між собою і вели однаковий кочовий скотарський спосіб життя. Зразком такої пам'ятки може служити досить цікаве поховання на Лисій горі в Лубнах. Воно належало воїну-кіннотнику, вбитому давньоруським залізним списом у груди (його наконечник знаходився між ребрами похованого), та з розсіченим мечем підборіддям. Поховання було влаштоване в ямі і його супроводила значна кількість різних речей, в тому числі залізні наконечники стріл, вістря, ніж, шило, пряжки, брусок з пісковика, кістяні пластини – оздобы шкіряного сагайдака, кресало, кремій і огниво (гніт) та ін. Поховання воїна супроводилось також захороненням кінських голови й ноги та залізного стремена (вони символізували захоронення бойового коня)³³. Подібні поховання печенізько-половецьких воїнів з конем характерні для степових районів³⁴.

Усі фортеці-«городи» Посульської оборонної лінії, давньоруські міста, що виникли на їх місцях, як і переважна кількість інших давньоруських поселень, були дуже зруйновані або й повністю знищені монголо-татарами в 1239 р. Значна частина Лівобережжя, в тому числі Посулля з Лубенщиною, довгий час після цього була малозаселеною або й цілком обезлюдненню, перетворившись місцями у справжнє «дике поле», повторне заселення якого відбулося лише згодом, у пізньому середньовіччі. Історія його дуже добре засвідчена писемними джерелами.

На закінчення слід вказати ще на дві досить значні групи археологічних пам'яток Посулля і всього Лівобережжя, з приводу визначення характеру, призначення й часу існування яких думки дослідників дуже різко розходяться. Одну з цих груп складають довгі земляні вали, часто супроводжувані ровами, які тягнуться нерідко на десятки кілометрів, часом уздовж річкових берегів, у тому числі вздовж високого правого берега Сули. В районі Лубен залишки цього валу ще недавно простежувались на північ від міста, де він перетинав дорогу з Лубен на Лохвицю поблизу від Мгарського монастиря, та в районі так званої Тернівської толоки³⁵, де він ішов від одного з глибоких давніх ярів до долини Сули (в районі Лисої гори). Найзначніший такий вал з ровом на Лубенщині тягнувся (місцями тягнеться й тепер) вздовж правого берега долини Сули від Лубен аж до її нижньої течії, на віддаль близько 80 кілометрів. У тих місцях, де цей високий берег розрізається долинами приток Сули, наприклад, Сліпороду, вал опускався вниз і йшов через усю його долину, а потім знову піднімався на високий берег Сули. Окремі ділянки цього валу досить виразно збереглися до наших днів.

Оборонне призначення цих валів не викликає сумнівів – вони захищали землі на правому березі Сули від вторгнення з півдня степових кочовиків. Але питання про те, хто і коли спорудив ці грандіозні укріплення, залишається не розв'язаним ще й сьогодні. Одні з дослідників висловлюють думку про їх спорудження в епоху Стародавньої Русі, як доповнення до Посульської лінії «городів»-фортець, створеної в часи князя Володимира в кінці X ст. – на початку XI ст.³⁶ Другі, виходячи із значної спільності цих валів та валів великих городищ скіфського часу на тому ж Лівобережжі і в самому Посуллі, вважають за можливе віднести їх спорудження до початкової пори раннього залізного віку – до середини I тисячоліття н. е. і розглядати їх як захисні споруди

лісостепового осілого землеробсько-скотарського населення від войовничих степових кочовиків, власне скіфів-скотарів.

Серед місцевого населення ці довгі й звивисті земляні вали ще в давнину одержали назву «Змійових»³⁷, а їх походження обросло переказами (легендами), часом дещо відмінними для різних місцевостей їх поширення, наприклад, на Полтавщині та Київщині. На Лубенщині цей переказ має такий зміст: « Жили колись два брати – Кузьма і Дем'ян. Аж ось появився Змій, який захотів з'їсти братів. Ті кинулись тікати, але бачачи, що це зробити важко, вирішили заховатись в кузні, де й закрили двері зсередини. І хоч двері ці були чавунні, Змій почав лизати їх своїм язиком. Чотири рази лизнув і пролизав двері. Але в цей час брати готувались до захисту від Змія: один, Кузьма, тримав у вогнищі шипці, а другий, Дем'ян, роздмухував міхом вогонь. Як тільки Змій просунув через дірку в дверях свій язик, Кузьма схопив його за язик розпеченими шипцями, а Дем'ян запряг в величезний плуг, і почали проводити ним борозну через весь світ, від сходу до заходу сонця. Досягнувши моря, Змій, розпалений роботою, почав жадібно пити воду, і, обпившись, околів (здох)».

Вали – безперечно дуже давні споруди, в усякому разі давніші від часів Стародавньої Русі, бо важко уявити, щоб давньоруський літописець, сповіщаючи про «ставлення» Володимиром «городів» по Сулі та інших річках, не згадав би про ще більш значні оборонні укріплення, якби вони споруджувались в той же самий час. До того ж вони відомі і в багатьох таких районах, де давньоруські «городи»-фортеці не засновувались, наприклад, вздовж Ворскли й Орелі на Лівобережжі³⁸, та у внутрішніх районах Стародавньої Русі на Правобережжі.

Слід думати, що саме велика давність цих укріплень і відсутність певних відомостей про час спорудження та їх творців і породили у пізнішого населення подібні перекази, а грандіозність споруд зумовила необхідність вдатися за допомогою до фантастичних надприродних сил в образі величезного Змія.

Другу своєрідну групу пам'яток складають значні за розмірами земляні споруди, найпростіші з яких мають правильну круглу в плані форму з глибокою круглою лійчастою до низу ямою в центрі та валом (чи горбами) землі навколо неї. Діаметр кільцевого валу (кільця з горбів) досягає 70–80 метрів, висота ще і в наш час до 6 метрів і більше; глибина ями до 4 метрів. Здебільшого вони розташовані на високих місцях на плато, поодиночі або невеликими

групами, часто в оточенні давніх курганів. У ямах цих споруд нерідко зустрічаються залишки поховань (чи й самі поховання) епохи міді – бронзи та раннього залізного віку (скіфського часу). В більш складних цих спорудах і значніших за розмірами буває по кілька заглибин в середині валу, а сам вал має кілька розривів-проходів. У науці та серед населення вони відомі під назвами майданів (городиш-майданів, курганів-майданів, буртів, розритих і роблених могил та ін.).

Питання про характер, час виникнення та призначення цих споруд залишається дискусійним уже близько століття. Різні дослідники вважали їх то залишками найдавніших городищ-укріплень окремих сімей, то сторожовими пунктами в системі оборонних ліній, то укріпленими житлами, то загонами (оборами) для худоби, то спорудами культового (релігійного) призначення, то, нарешті, розритими (розкопаними) могилами з метою відшукування скарбів у них. Найбільш правдоподібно розглядати майдани (бурти) як штучні, роблені могили – залишки давніх курганів (могил), розкопаних (точніше, справді розритих) у пізньосередньовічну епоху (XVI – XVII ст. і навіть пізніше) з метою добування селітри з порушеної землі їх поховальних ям та насипів. Селітра ж використовувалась для виготовлення пороху. Землю цю після виварювання з неї селітри зсипали навколо кургану у вигляді валу чи горбів (буртів). Як свідчать писемні джерела, селітроварення на території України, в тому числі в лісостеповому Лівобережжі, справді набуло в той час значного поширення. Наприклад, відомий французький військовий інженер Боплан, який служив у Польщі в XVII ст., відзначав, що «козаки дуже досвідчені в добуванні селітри, якою достаткує Україна, і приготуванні гарматного пороху»³⁹. Добування селітри зводилось до того, що землю з могил (також із давніх валів і городищ) засипали в казани (чани), заливали водою і нагрівали її. В процесі виварювання селітри з землі в казани досипали попіл з соломи, внаслідок чого селітра очищалась і кристалізувалась, випадаючи в осадок. Земля змивалась з водою, а селітра залишалась. Додаючи до неї сірки та деревного вугілля, одержували порох⁴⁰.

На Полтавщині селітрові заводи існували до початку XX ст. Селітроварення на Сулі дослідники відзначають з кінця XVI – початку XVII ст. На Лубенщині майдани (і кургани поблизу від них) відомі й обстежувались, головним чином, уздовж Сліпорода – біля сіл Олександрівка Лубенського та Хорошки, Черевки,

Воронинці й Лазірки Оржицького районів⁴¹. Ці пам'ятки слід розглядати як комплексні – поховання (кургани) давніх історичних епох і залишки одного з пізньосередньовічних промислів.

Різноманітні групи археологічних пам'яток Лубенщини переконливо свідчать про тривалий період історичного розвитку її населення від стародавнього кам'яного віку до середньовіччя. Вони свідчать також про досить давнє заселення людьми території Лубен та 1000-ліття з часу їх заснування.

Примітки

1. На сьогодні всі ці території входять до складу Лубенського району Полтавської обл.
2. Детальніше: **Шовкопляс І. Г.** Гінцівська пізньопалеолітична стоянка (До 100-річчя її виявлення) / І. Г. Шовкопляс // УІЖ. — К., 1971. — № 9. — С. 122–123.
3. **Каминский Ф. И.** Следы древнейшей эпохи каменного века по р. Суле и ее притокам / Ф. И. Каминский // Труды III Археологического съезда в Киеве. — К., 1878. — Т. I. — С. 147–152.
4. Сучасні дослідження дозволили визначити, що Гінцівська стоянка існувала близько 14 400 років тому. Див.: **Яковлева Л., Джинжан Ф.** Гінцівська стоянка з житлами із кісток мамонта (Україна): двадцять років розкопок у Гінцях (1993 – 2013) / Л. Яковлева, Ф. Джинжан. — К.: Ваіте, 2014. — С. 9.
5. Човни-однодеревки, човни-довбанки, довбанки, комиги – найпростіші плавальні засоби, що виготовлялися шляхом видобування серцевини стовбура одного суцільного дерева. Це найдавніший тип човнів, відомий дотепер археологам. Див.: **Глушко М., Гошко Ю.** Транспорт / М. Глушко, Ю. Гошко // Етнографія України / [за ред. С. А. Макарчука]. — Львів, 2004. — С. 212.
6. Культури гребінчасто-накольчастої кераміки (робочий термін 1960-х рр.) не було, його змінила сучасна назва – неолітична дніпро-донецька культурно-історична спільнота (використовувалося також дніпро-донецька культура), а усталена назва неоліту ямково-гребінцевої кераміки – культурна спільнота ямково-гребінцевої кераміки IV – III тис. до н. е.
7. Відомий археологічний комплекс на околиці м. Лубен (ур. Лиса Гора), у складі стародавнього поселення і курганного некрополю епохи неоліту – бронзового віку, скіфського часу та доби розвинутого середньовіччя. Див.: **Супруненко О. Б.** Лиса Гора у Лубнах / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА та ін. — Лубни: ВКФ «Інтер-Парк», 2016. — 16 с.: іл.
8. Випадкова знахідка 1884 р.: сокира калхідського типу з околиць Лубен. Бронза. Передскіфський час (ПКМВК 10523, А 672). Див.: **Супруненко О. Б.** Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К. М. Скаржинської). — Київ, Полтава: Археологія, 2000. — С. 171. — Рис. на С. 170.

9. Василь Григорович Ляскоронський (1859–1928), уродженець м. Золотоноша на історичній Полтавщині, випускник Лубенської чоловічої гімназії, учень Ф. І. Камінського, згодом відомий український археолог, історик, нумізмат у 1881 та 1883 рр. неодноразово брав участь у дослідженні курганів на Лисій горі. Див.: **Супруненко О. Б.** Археологічні розвідки В. Г. Ляскоронського в Посуллі / Супруненко О. Б. // ПАЗ – 1999: зб. наук. пр. до 1100-річчя м. Полтави за результатами археологічних досліджень / НАНУ; Ін-т археол.; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава: Археологія, 1999. – С. 221–247.
10. На жаль, ця знахідка, на яку звернули увагу дослідники – Ф. І. Камінський та В. Г. Ляскоронський, і про яку писав І. Г. Шовкопляс, виявилась випадковою в комплексі, адже насип кургану, як і його поховальна камера були влаштовані у культурному шарі енеолітичного поселення на Лисій горі, де у вмісті нашаровань неодноразово траплялися подібні предмети.
11. Навряд-чи. Вірогідно, кремація частини тіла небіжчика відбулося вже внаслідок «очищення вогнем» склепу захоронення, коли у залишеному під ґрунтом насипу обсязі поховальної камери виникла пожежа і тривалий час відбувалося перетління дубового облаштування склепу разом із останками похованого.
12. Швидше, це залишки парного пограбованого захоронення скіфської епохи або ж обвалені до заповнення поховання останки супроводжуючої залежної людини, свого часу вмішені на переkritті.
13. На сьогодні назва Монастирської вулиці відновлена.
14. Відомості про зруйнований курган збережені Ф. І. Камінським: **Каминский Ф. И.** Раскопки в окрестностях Лубен / Ф. И. Каминский // Чтения в Историческом Обществе Нестора Летописца. – К., 1888. – Кн. 2. – Отд. I. – С. 218.
15. Про комплекс кургану див.: **Макаренко Н.** Материали по археологии Полтавской губернии. III. Предметы из «случайных» раскопок кургана близ с. Тишки Лубенского уезда / Николай Макаренко // Труды ПУАК. – Полтава, 1916. – Вып. 14. – С. 16–24.
16. Урочище Замкова гора або «Замок» – історичної назва північно-східної частини м. Лубен., із сучасними вул. М. Грушевського і П. Лубенського. Див.: **Супруненко О. Б., Мироненко К. М., Сидоренко О. В.** Обстеження на Замковій горі у місті Лубни / О. Б. Супруненко, К. М. Мироненко, О. В. Сидоренко // Старожитності Посулля. Пам'яті С. К. Кульжинського (1867–1943): зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ПКМВК; ЛКМ та ін. [ред. кол.: Біляєва С. О., Ковальова І. Ф., Кулатова І. М. та ін.]. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. – Вип. II. – С. 132–161.
16. Сучасне датування часу існування зарубинецької культури – кін. III ст. до н.е. – II ст. н.е.
17. Див.: **Махно Є. В.** Поховання на Замковій горі в Лубнах: (Розкопки Ф. І. Камінського) / Є. В. Махно // Археологія. – К., 1965. – Т. XVIII. – С. 185–188; **Луговий Р. С., Коваленко О. В., Лугова Л. М.** Розкопки Ф. І. Камінського 1881 і 1882 рр. на Замковій горі у Лубнах / Р. С. Луговий, О. В. Коваленко, Л. М. Лугова // Старожитності Посулля. Пам'яті Ф. І. Камінського

(1845–1891): зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ПКМВК; ЛКМ та ін. [ред. кол.: Біляєва С. О., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – Вип. I. – С. 32–41.

18. Датування часу поширення черняхівської культури наразі дещо відмінне – рубіж III–IV – початок V ст. н. е.

19. У підготовленому переліку знахідок римських монет І. Г. Шовкопляс спирався на працю: **Брайчевський М. Ю.** Римська монета на території України / М. Ю. Брайчевський; АН УРСР, Ін-т археол. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 254 с.

20. На сьогодні уявлення про суцільне знищення слов'янського населення у складі черняхівської культури гуннами (а це північні райони Лісостепу і південь Полісся), як й інших етнічних складових цього утворення пізньоримського часу, поступово переглядається, оскільки більша частина черняхівських племен була залучена до грабіжницьких походів Аттіли на Рим і провінції Римської імперії. Виявилося, що певні групи учасників цієї загарбницької акції після смерті гуннського ватажка повернулися на предковічні місця проживання, в т. ч. й на Полтавщину.

21. Йдеться про урочище Плютенці, колишнє передмістя Лубен (вододіл рр. Вільшанка – Булатець – басейн рр. Сула – Дніпро) у південно-західній частині території м. Лубни. Про знахідку браслету див.: **Рудинський М.** Археологічні збірки Полтавського музею / Михайло Рудинський // Збірник, присвячений 35-річчю Музею / ПКМ. – Полтава, 1928. – Т. 1. – С. 59. – Рис. 2; **Супруненко О. Б.** Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К. М. Скаржинської). – С. 230–231.

22. Датування пеньківської культури на сьогодні – кінець V–VII – початок VIII ст.

23. Поселення V – першої половини VIII ст. в ур. Шимберьове досліджувалося Є. О. Горюновим на поч. 1970-х рр. Див.: **Горюнов Е. А.** Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья / Е. А. Горюнов. – Ленинград: Наука, 1981. – С. 111–127.

24. Цитата взята з: Лаврентьевская летопись. – СПб., 1887. – С. 5–6.

25. Ця загальноновживана у другій половині XX ст. концепція, як і ряд інших політично заангажованих теоретичних положень радянської історичної науки, наразі визнана українськими істориками та археологами хибною. Проте, на 1979 р. І. Г. Шовкопляс, хоча й мав сумніви, інакше писати не міг. А в історичній статті у місцевій газеті для такого краєзнавчого дослідження мало бути хоча б одне посилання на класика марксизму-ленінізму.

26. Цитата з Лаврентіївського літопису 1377 р. «Повісті минулих літ»: Полное собрание русских летописей. – Л., 1962. – Т. 2. – Стлб. 106.

27. Літописне «місто» Сніпорід в ур. Городок біля с. Мацківці Лубенського району Полтавської обл., друга половина XI – XIII ст. Про нього див.: **Моргунов Ю. Ю.** Древнерусские памятники поречья Сулы / Ю. Ю. Моргунов. – Курск, 1996. – С. 98–101; **Моргунов Ю. Ю.** Летописный город Снепород и его округа X – XIII вв. / Ю. Ю. Моргунов. – СПб.: Филолог. фак-т, 2012. – 252 с.

28. Перелік цих населених пунктів – найдавніших давньоруських «градів» наведено: Древнерусские поселения Среднего Поднепровья: Археологическая карта / М. П. Кучера, О. В. Сухобоков, С. А. Беляева и др. — К.: Наукова думка, 1984. — С. 12.
29. **Малик В. К.** К вопросу о происхождении топонима «Лубны» / В. К. Малик // 1000-летие города Лубны. Обл. науч.-практ. конф. (26–28 мая 1988 г.): тез. докл. и сообщ. / ПКМ; Луб. КМ; Луб. гор. орг. УООПИК. — Лубны: Изд-во «Полтава», 1988. — С. 12–15.
30. Назва рочища у південно-східній частині м. Лубен, де знаходиться відомий археологічний комплекс. Детальніше див.: **Супруненко О. Б., Мироненко К. М., Сидоренко О. В.** Верхній Вал у Лубнах / О. Б. Супруненко, К. М. Мироненко, О. В. Сидоренко // ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА та ін. — Полтава: ТОВ «АСМІ», 2016. — 36 с.
31. Про руйнування останньої чверті ХХ ст. і сучасний стан пам'ятки: **Мироненко К. М., Супруненко О. Б.** Поселення і городище в ур. Верхній Вал у м. Лубни / К. М. Мироненко, О. Б. Супруненко // Старожитності Посулля. Пам'яті Ф. І. Камінського (1845–1891): зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА та ін.; [редкол.: Біляєва С. О., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. — К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. — С. 133–147.
32. Йдеться про роменсько-давньоруське городище в ур. Пурпурівщина, Боярщина, Суша на північний захід – захід від сучасного села Клепачі (літописне «місто» Кляпеч). Див.: **Моргунов Ю. Ю.** Древнерусские памятники поречья Сулы / Ю. Ю. Моргунов. — Курск, 1996. — С. 93–94.
33. Маються на увазі розкопки Ф. І. Камінського кочівницького (торкського) поховання у кургані № VII / 1883 р. в ур. Лиса Гора. Див.: **Моргунов Ю. Ю.** Еще раз о «перяяславских торках» / Ю. Ю. Моргунов // РА. — М., 2000. — № 1. — С. 23–36; **Супруненко О. Б.** Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К. М. Скаржинської). — С. 225–227. Кілька вцілілих у пожежі 1943 р. знахідок із цього поховання експонуються в археологічному відділі Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (зала № 8: «Давня Русь і кочівники»).
34. На сьогодні цей поховальний комплекс атрибутований як торкський, що належав «своїм ковуям», тобто конфедератам Русі, котрі несли прикордонну службу у Посуллі. Див.: **Мироненко К. М.** Некрополь конфедератів Русі під Лубнами (за матеріалами розкопок Ф. І. Камінського 1883 р.) / Мироненко К. М. // АЛЛУ. — Полтава, 2003. — № 2/2002 – 1/2003 (12–13). — С. 99–103.
35. Про «змійові» вали в районі с. Мгар, а також на Тернівській голоці повідомляв ще В. Г. Ляскоронський: **Ляскоронский В. Г.** Городища, курганы и длинные (змиевые) валы в бассейне р. Сулы / В. Г. Ляскоронского // Труды XI Археологического съезда. — М., 1901. — Т. 1. — С. 440–442. Наприкінці 1980-х рр. ці ділянки оборонних споруд оглядалися О. Б. Супруненком: **Супруненко О. Б.** Про змійові вали в пониззі Удаю / Супруненко О. Б. // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 1997. — № 1–2. — С. 70–71. Тернівська толока наразі забудована – це район міста Лубни навколо сучасної

площі академіка О. М. Бекетова. Проте неподалік збереглася ділянка валу на плато край Лисої гори: **Мироненко К. М., Супруненко О. Б., Сидоренко О. В.** Нові археологічні обстеження у місті Лубни / К. М. Мироненко, О. Б. Супруненко, О. В. Сидоренко // Старожитності Посулля. Пам'яті Ф. І. Камінського (1845–1891): зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА та ін.; [редкол.: Біляєва С. О., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. — К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. — С. 110; **Супруненко О. Б.** Лиса Гора у Лубнах. — С. 4, 8–9.

36. На час підготовки статті І. Г. Шовкопляс уже притримувався точки зору щодо «змійових» валів, як до об'єктів давньоруського оборонного будівництва, хоча дослідження цих укріплень на Лівобережжі були проведені на кілька років пізніше. Та все ж учений, у данину традиції, навіть й іншу точку зору щодо побудови валів за доби раннього залізного віку — у скіфський час, яку свого часу обстоював В. Г. Ляскоронський. Див.: **Кучера М. П.** Змиевы валы Среднего Поднепровья / М. П. Кучера. — К.: Наукова думка, 1987. — С. 55–70; **Кучера М. П.** Посульский змиев вал / М. П. Кучера // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. [Первый] Обл. научн.-практ. семинар (22–23 января 1988 г.): тез. докл. и сообщ. — Полтава, 1988. — С. 38–39; **Моргунов Ю. Ю.** Посульская граница: этапы формирования и развития / Ю. Ю. Моргунов. — Курск, 1996. — 159 с.; **Моргунов Ю. Ю.** Летописный город Снепород и его округа X — XIII вв. — С. 40–42.

37. «Змійові» вали, відомі «з давніх часів» (принаймні, від XI ст. та козацької епохи): Змійові вали: Українські легенди та перекази / [передм., упорядк. і прим. С. Мишанича]. — К.: Веселка, 1992. — 159 с.

38. Так звані «змійові» вали вздовж р. Ворскли в описах В. Г. Ляскоронського виявилися залишками фортифікації городищ скіфського часу, насамперед, грандіозних укріплень Більського городища. Зр.: **Ляскоронский В. Г.** Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр. Псла и Ворсклы / В. Г. Ляскоронского // Труды XIII Археологического съезда. — М., 1907. — Т. I. — С. 158–198; **Ляскоронский В. Г.** К вопросу о курганах-городищах-майданах Ворсклы / В. Г. Ляскоронского // Там же. — С. 424–425, 427–428; **Шрамко Б. А.** Бельское городище скифской эпохи (город Гелон) / Б. А. Шрамко. — К.: Наукова думка, 1987. — С. 25–36; **Шрамко І. Б., Корост І. І., Задніков С. А.** Оборонні споруди Більського городища, скіфський час (VII – IV ст. до н. е.) / І. Б. Шрамко, І. І. Корост, С. А. Задніков // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Котелевський район / УК ПОДА; ЦОДПА; ПКМВК; [упорядк., редак., підг. до друку О. Б. Супруненка]. — Полтава: ТОВ «АСМІ», 2018 [2019]. — С. 332–350. На Середній та Нижній Ворсклі в межах Полтавщини існують тільки три невеликі за протяжністю ділянки ескарпування, пов'язані з роменсько-давньоруськими комплексами городищ — в ур. Брусія у с. Михайлівці, в окрузі с. Старі Санжари (кол. Решетники) і неподалік ур. Маджари (вздовж Новосанжарської гори) у смт Нових Санжарах. Див.: поселення Среднего Поднепровья: Археологическая карта / М. П. Кучера, О. В. Сухобоков, С. А. Беляева и др. — К.: Наукова думка, 1984. — С. 172; **Супруненко О. Б.** Про давньоруські центри Нижнього Поворскля / Супрунен-

ко О. Б. // АЛЛУ. – Полтава, 1999. – № 1 (5). – С. 25; **Мироненко К., Супруненко О.** Городище у Середньому Поворсклі / Костянтин Мироненко, Олександр Супруненко // Полтавський краєзнавчий музей. Мало-відомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. / ПКМБК; [ред. кол.: Бабенко Л. Л., Гаврилюк Н. О., Мокляк В. О. (наук. ред.)]. – Харків: Майдан, 2020. – Вип. XV. – С. 110–124. Так звані Поорільські «змійові» вали в публікаціях В. Г. Ляскоронського виявилися не чим іншим, як залишками укріплень Української лінії 1731–1735 рр., а місцями – кількох дещо давніших ділянок заплавної фортифікації (сс. Лівенське, Маячка) кінця XVII – початку XVIII ст. Див.: **Кучера М. П.** Отчет о работе экспедиции («Змиевые валь») за 1986 г. (Полтавская область) / Кучера М. П. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – Спр. 1986/10. – 13 арк., 36 рис.; **Вітрик І. С.** Українська лінія як пам'ятка археології пізнього середньовіччя / І. С. Вітрик // Археологія. – К., 1999. – № 2. – С. 111–116.

39. Див.: **Боплан Г. Л. де.** Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн / Г. Л. де Боплан. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 31.

40. Детальніше про селітроваріння: **Андрієнко В. П.** Майдани і майдановидні споруди України / В. П. Андрієнко // Вісник Харківського університету. – Харків: Вид-во Харків. ун-ту, 1971. – № 62. – Історія: вип. 5. – С. 65–76.

41. Відомості про кургани і майдани, які згадував І. Г. Шовкопляс непода-лік зазначених сіл та в їх окрузі, наведені у виданнях: **Макаренко Н.** Городища и курганы Полтавской губернии: (Сборник топографических сведений) / Николай Макаренко; ПУАК. – Полтава, 1917. – 105, XIX с.; Звід пам'яток історії та культури України. Полтавська область: Оржицький район / УК ПОДА; ЦОДПА; ПКМ; [упорядн., наук. ред. В. О. Мокляк, ред. археол. частини О. Б. Супруненко]. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2015. – С. 91, 145–146, 258; Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Гребінківська міська територіальна громада / ДКІТ ПОДА; ЦОДПА; ПКМ імені Василя Кричевського; [упорядк., редак., підг. до друку О. Б. Супруненка, О. А. Скирди]. – Харків; Полтава: ТОВ «Майдан», 2021. – С. 107, 154.

Підготовка до друку, передмова та коментарі **І. С. Мельникової, С. М. Капко, Т. М. Дяченко**
(м. Полтава, м. Лубни)

Маловідома публікація І. Г. Шовкопляса з історії Лубенщини

Підг. до друку, передм. та комент. **І. С. Мельникової, С. М. Капко, Т. М. Дяченко**

Оприлюднюється текст маловідомої газетної статті І. Г. Шовкопляса про найдавнішу історію та археологічні пам'ятки на території та в окрузі міста Лубен «Пам'ятки давнини: До 1000-ліття Лубен», що побачила світ восени 1979 року в міськрайонній газеті. Від цієї публікації розпочалася

інформаційна кампанія з утвердження у суспільстві ідеї відзначення тисячоліття посульського міста, успішно втілена в життя у 1988 році. Наводиться повний текст статті зі зняттям редакційних виправлень, коментарі і принагідна бібліографія з приводу окремих положень науково-популярної роботи, написаної понад чотири десятиліття тому. У значній мірі це краєзнавче дослідження вченого є актуальним і до сьогодні.

Ключові слова: краєзнавство, археологічні дослідження, Лубенщина, Лівобережне Подніпров'я, 1000-ліття міста Лубен, популяризація наукових знань.

Little-known Publications by I. H. Shovkoplias Concerning Lubny District

Editing, foreword and comments by I. S. Melnykova, S. M. Kapko,
T. M. Diachenko

Text of the little-known newspaper article by I. H. Shovkoplias about ancient history and archaeological monuments at the territory near Lubny City “Ancient Monuments: To the 1000s Anniversary of Lubny”, printed in autumn 1979 in the local newspaper, is published. This publication became the beginning of informational campaign dedicated to the idea of celebrating millennium of a city near the Sula River, that was successfully realized in 1988. Complete text of the article with edition changes, comments and current bibliography concerning separate statements of the scientific popular work, written almost forty years ago, is given. To a great degree this local historic research of the scientist is still actual nowadays.

Keywords: local history, archaeological research, Lubny District, the Left-bank Dnipro River area, 1000s anniversary of Lubny City, popularization of scientific knowledge.

